

OPEN
ACCESS

Naratologie v diachronní perspektivě

Václav Vaněk

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
vaclav.vanek@ff.cuni.cz

Pod označením „kolektivní monografie“ jsme si navykli očekávat prostě soubor studií více či méně, leckdy s patrnou námahou vztažených k ústřednímu tématu. Je to očekávání tak samozřejmé, že když se setkáme s publikací, která ctí původní vymezení žánru, s překvapením si připomínáme jeho parametry: Monografie *Narativní způsoby v české literatuře* vznikala v kolektivu vedeném Alicí Jedličkovou zjevně jako rezultat dlouhodobých diskusí, jejichž fragmenty jsou ve výsledném textu stále rozpoznatelné. Zároveň ale byla vedena uceleným záměrem, patrným už z bohaté provázanosti jednotlivých kapitol vzájemnými odkazy či z jejich jednotného uspořádání. Každá začíná připomenutím aktuálního stavu teoretického bádání, konceptualizaci sledovaného jevu dokládá množstvím příkladů, ale i materiálových sond a doplňujících „intermezz“, a končí závěrem, shrnujícím a funkčně projasňujícím dosavadní zjištění. Celku práce je nadto předeslán zevrubný metodologický úvod, který mj. vymezuje její analytické nástroje, vycházející jednak z klasického Genettova či Doležalova popisu narativního diskurzu a z novějších příspěvků k němu (Karin Kukkonen, Wolf Schmid), jednak z rétorické větve naratologického bádání, již tu reprezentují např. Seymour Chatman či James Phelan. Stejně důkladná kapitola, jež publikaci uzavírá, pak není jen rekapitulací dílčích výsledků, ale na základě jejich sumarizace a propojování formuluje základní intenci vyprávění v české literatuře 19. století, kterou pojmenovává jako „epickou emancipaci“. Svazek je navíc doplněn i praktickým „pracovním slovníkem pojmů“ a hned několika soupisy literatury. Vlastně se toho zdá být až příliš.

Přihlédneme-li ale k nárokům výchozí konstelace, ukazuje se přísný exaktní rámec monografie jednoznačně jako přednost. Především totiž bylo nutno zohlednit skutečnost, že v domácí naratologii dosud nebyla diachronní perspektiva systematicky uplatňována, a že tedy práce kolektivu Alice Jedličkové zakládá (přínejmenším) nový přístup k materiálu, testuje jeho parametry a možnosti. Zúčastnění odborníci, ať literární historikové či naratologové, tak museli povytkročit z jistot své erudice do mnohem méně komfortní zóny „mezi“ svými obory a akceptovat nové nároky a omezení. A museli se vyrovnat i s tím, že zvolená témata jejich dílčích studií se v diachronním nasvícení mohla otevírat jinak a s jinými akcenty, než bylo lze předpokládat.

Tak např. rozpoznání nízkého stupně narativní koherence v raně obrozenských prózách s náměty z českých dějin přivedlo Jiřího Kotena v úvodním příspěvku

k otázce, jakými způsoby je tu budována autorita vypravěče. Na tomto základě pak identifikoval řadu vypravěčských postojů, motivovaných ideově i esteticky, ale leckdy zjevně jen suplujících omezenou znalost minulosti. Teprve s příchodem autorů Jiráskovy či Wintrovovy kompetence se vytrácí potřeba „vše komentovat, vysvětlit, připomínat“ (Jedličková) a dějinné události se stávají integrální součástí prezentovaného příběhu. Vlastně obdobné směřování pak Koten konstatoval také v rámci národopisné prózy i jinde. Na vypravěčské komentáře jako útvar, kterému byla dosud věnována jen minimální pozornost, se v následujícím příspěvku zaměřil Pavel Šidák. Chatmanovu klasifikaci komentářů k příběhu a komentářů k vyprávění vhodně — vzhledem k jejich frekvenci v domácí literatuře — rozšířil o komentáře ke světu (např. moralizující či zobecňující). Přínosné je i jeho instrumentální utřídění forem komunikace se čtenářem, charakteristických pro prózu 19. století (oslovení, fingovaný dialog, budování fiktivní vespolečnosti, předjímání čtenářské reakce aj.). Následující zdánlivě úzce, pouze na materiálu Nerudových arabesek a Arbesových romanet založená sonda Richarda Změlíka přesvědčivě ukázala, jak smyslově limitovaná perspektiva vypravěče může relativizovat, ale i zmnožovat kognitivní potenciál příběhu. Také kapitola Alice Jedličkové je koncipována alternativně k dosud převažujícím směrům bádání. Stranou ponechává přechodné promluvové typy a pozornost soustřeďuje na zobrazení přímé řeči, resp. na její distribuci ve vztahu k řeči vypravěče a na její funkci reprezentační a dějotvornou. Ze závěrečných zjištění autorky podtrhujeme poukaz na soulad mezi postoji vypravěče a postav ve starší historizující próze, v jehož rámci se promluvy vybraných protagonistů často stávají „vehikulem“ představovaných idejí. Pasáž věnovaná mimetickému zobrazování (dětské) řeči zdůrazňuje především výjimečnost Boženy Němcové v její schopnosti zprostředkovat svět příběhu prostřednictvím rozvinuté škály komunikačních funkcí. Kateřina Piorecká sledovala proměny historizující prózy s východiskem v obecné představě temporalizace lidské zkušenosti v průběhu 19. století. Cenné z hlediska charakteristiky žánru jsou např. její postřehy o zprostředkujícím potenciálu (dramatického) dialogu postav, o explikativní funkci retrospektiv nebo o elipse jako nástroji hodnotové regulace. Michal Charypar opřel průzkum zápletky o pečlivou klasifikaci, ale ještě více o imponující záběr pramenný, kterým přesvědčivě podložil závěry o původní dominanci typu semknuté zápletky, vedle níž teprve postupně krystalizovala zápletková rozvolněná. Další část jeho příspěvku se týká relací mezi typem postavy a konvenčním průběhem události (např. v příběhu pomsty). Rezultátem jeho analýz je poznání, že většina jevů souvisejících s utvářením zápletky zůstává ve sledovaném období „bez patrnějších změn“; k nim docházelo až v posledních desetiletích 19. století v souvislosti s postupným pronikáním do vnitřního světa postav, odhalováním jejich niterných motivací a prožitků. Stanislava Fedrová se ve své kapitole soustředila na vzájemné vztahy kulturních schémat, sociálních norem a konvencí literární deskripce. Jejich interference ukazuje na zobrazování vzhledu ženských hrdinek, který od konstrukce typu (krásky) směřuje ke zformování prototypu, jenž se však nakonec nutně stává stereotypem. Z kulturních vzorců vycházející a dlouhodobě přetrvávající šablonovitě zobrazování vlastností (např. cudnosti a řádnosti) i ustálených či kontrastních lidských typů (např. světlovlásky a tmavovlásky — jen na okraj připomeňme osobitě řešení dilematu mezi nimi v Jungmannově sonetu *Těžké vybrání*) působilo v diachronní perspektivě jako stabilizující, ne-li retardující faktor. Zdeněk Hrbata v závěrečné sondě

o incipitech historické prózy spojil posun od víceméně statického, deskriptivního nebo komentářového začátku k dynamičtějšímú pojetí vstupu in medias res s transformací historizující prózy v prózu historickou.

Právě zájem o prózu s náměty z českých dějin vystupuje z našeho stručného nástinu jako jeden z dílčích, ale významných přínosů publikace. Žánrové oblasti, která tak podstatně přispívala k formování národního vědomí, ale domácí literární vědou byla dlouho opomíjena, se dostává soustavné pozornosti z různých perspektiv hned v polovině příspěvků. Zásadní přínos Aloise Jiráska tu tak přirozeně vyrůstá z důkladných komparací a charakteristik děl Václava Beneše Třebízského, Bohumila Havlasy či Prokopa Chocholouška, tedy autorů, kteří v posledních desetiletích zůstávali stranou pozornosti vykladačů. Ostatně i návrat jiných kdysi oblíbených, dnes však už čtenáři pozapomenutých a odborníky vesměs přehlížených literátů (např. Hansmanna, Heritese, Kosmáka, Liera, Pflegra Moravského, Podlipské, Pravdy, Stránecké, Šmilovského...) do sféry odborného zájmu lze považovat za podstatný, i když snad nezamýšlený benefit práce. S nimi se vůbec poprvé dostává interese i tvůrcům zcela okrajovým, jako byli František Adamec, Otakar Jedlička nebo František Alexandr Rokos. Naše představa o próze 19. století se tím stává bohatší a plastičtější, aniž by se vytrácely její základní vektory. Právě v tom ale spočívá hlavní význam publikace: celá materiálová základna je tu „pootočena“ vztažením k časovému horizontu, neocitá se však ve vzduchoprázdnu, naopak, sledování procesů vznikání, proměn i zanikání prozaických forem získává v relaci k naratologickému pojmovému aparátu instrumentální oporu a pevný metodologický rámec. A ačkoli autoři definují svůj přístup jako textocentrický, nabízejí takto nástroje k subtilnějšímu odstínění sledovaných jevů i kontextově orientovaným (literárním) historikům. Výčet tímto způsobem využitelných dílčích podnětů by byl příliš rozsáhlý, jen namátkou připomeňme autory opakovaně zmiňované dobově příznačné figury a postupy („dříve a nyní“, princip „nalezeného rukopisu“, zápletky založené na odhalování příbuznosti postav, na procitání ze sebeklamu, různé familiarizační a persvazivní strategie atp.). Každý oddíl takto nabízí východisko k dalším úvahám, subjektivně ale za zvlášť působivou považují Šidákovu klasifikaci vypravěčských komentářů a Charyparovu morfologii milostných zápletek (pro jejich materiálovou náročnost a zároveň typologickou přehlednost) a kapitoly věnovanou řeči dětských postav od Alice Jedličkové (pro mimořádnou schopnost zobecnění). Skutečným vrcholem práce je však překvapivě až kapitola Závěry průzkumu. Jedličková se v ní nespokojila s obligátní rekapitulací zjištěných skutečností, znovu je usouvztažnila a precizovala a na mnoha místech otevřela zcela nové otázky (za všechny: komunitní půdorys venkovského či maloměstského příběhu a ambivalentní role veřejného mínění v něm). Přesvědčivě tak mj. prokázala perspektivnost představené metodologie.

Novátorská práce samozřejmě nabízí také prostor k otázkám a pochybnostem, byť nijak zásadním. Tak například: „zábavný vypravěč“, „vypravěč-bard“, „vypravěč-historik“, „vypravěč-paradigmatik“, ale i „textové moduly“ nebo „dramatický dialog“ v próze... není tu těch nových pojmenování s terminologickou ambicí — ačkoli se nepochybně vztahují k jevům dobře identifikovaným — až příliš? A nejsou někdy tvořena poněkud voluntaristicky? Pokud jde o „paradigmatický popis“ (tj. typ deskripce detailně a komplexně „skenující“ postavu), mohla by být teze o jeho plošném etablování v české literatuře až v závěru 19. století lépe podložena. Jinak přetrvává

pochybnost, zda nejde pouze o optický klam, vyplývající prostě z narůstající kvantity textů — a např. žebrák z Máchovy *Marinky* může dál tonout v rozpacích nad svým statutem. Zřetel k širšímu společenskému a kulturnímu kontextu je také uplatňován spíše výběrově, prostřednictvím odkazů ke kulturním schematům. Tam, kde by mohl skutečně přispět k osvětlení literární situace, však někdy absentuje. V řadě lamentací konstatujících často jen zábavné a historicky vágní ladění obrozenských próz z českých dějin např. marně hledáme připomínku, že až do Palackého *Dějin* národní společnost prostě postrádala oporu autoritativní konceptualizace své minulosti — a že tedy i možnosti jejího beletristického zobrazování byly omezené. Odborníka, který se zabývá minulostí, může také zarážet občasné striktní situování dlouhodobých procesů na časové ose. Např. transformace historizující prózy v historickou je zasazena „na přelom sedmdesátých a osmdesátých let“, aniž by bylo bráno v úvahu, že probíhala (leckdy reverzibilně a digresivně) vlastně od poloviny století a lze ji sledovat již v dílech Chocholouškových, Sabinových či Svátkových. Naopak v jiných případech se zdá být rezultat podmíněn optikou pozorovatele. Tak např. hypotézu o pozvolném odbourávání morálních tabu v souvislosti s postupnou liberalizací společnosti by bylo možné snadno relativizovat poukazem na fakt, že při rozšíření časového záběru jen o několik desetiletí (ať tím či oním směrem), případně záběru žánrového (o oblast populární četby) bychom mohli dojít k závěrům právě opačným. V nejobecnější rovině tu také historizující diskurz práce stále podléhá představě „vývoje“ a „střídání“ a málo bere v úvahu, že transformační procesy v literatuře probíhaly spíše jako rozšiřování repertoáru, přičemž starší žánrové, tematické a tvarové možnosti se nevytrácely, nanejvýš někdy poklesaly do sféry konvenční četby.

Těchto několik nevrhlých poznámek ale nechtělo nijak narušit obraz práce v české literární vědě výjimečné svou komplexností a přínosné jak metodologicky, tak materiálově. Úhrn procesů odehrávajících se v české próze 19. století na trajektorii od všudypřítomného a mnohomluvného vyprávěče k tlumenějšímu pozorovateli, od postav jako nositelů ideologie ke svébytným jedincům a od interpretace k reprezentaci pojmenovali autoři jako „epickou emancipaci“. Lze doufat, že zpráva, kterou o ní podali, bude znamenat také potřebnou emancipaci diachronní naratologie v rámci domácí literární vědy.

AD:

Alice Jedličková a kol.: *Narativní způsoby v české próze 19. století*. Ústav pro českou literaturu AV ČR — Karolinum, Praha 2022. 542 s.